

Таїсія Ківшар

Степан Сірополко

Серед українських культурологів, педагогів та бібліологів, політичних, громадських, культурних і освітніх діячів виділяється постать Степана Сірополка (1872-1959), чий життєвий та творчий шлях є свідченням самовідданої праці на користь українського народу, зокрема на ниві позашкільної освіти.

Розвиток освіти в Україні вчений розглядав в історичній еволюції та у зв'язку із загальним станом суспільства й ширшим європейським процесом, з ідеологічним світом та психологічними особливостями конкретної людини як творця і реципієнта культури.

Степан Онисимович Сірополко народився у серпні 1872 р. в с. Обичеві Прилуцького повіту (Полтавської губернії). Після закінчення Прилуцької гімназії (1893) заробляв собі на життя, читаючи лекції з математики й латині¹. Як випускник правничого факультету Московського університету (1897) працював адвокатом, але скоро залишив цю роботу і розпочав культурно-просвітницьку діяльність. Деякий час служив у статистичному бюро Московського губернського земства, а пізніше переїхав до Тули, де завідував відділом народної освіти Тульської губернії.

У цей період земства прагнули до формування власної освітньої політики, розширення мережі культурно-освітніх закладів. Свою частку вклав у цю царину й С.Сірополко. Так, до першої земської виставки народної освіти (червень 1902 р.), що влаштувало Курське губернське земство, він підготував «Короткий огляд тридцятип'ятиліття Тульського губернського земства в галузі народної освіти»².

У Тулі С.Сірополко створив на одному з заводів хор, у репертуарі якого були українські пісні. Виступи колективу були заборонені, а організатора звинувачено в революційній діяльності. У січні 1906 р. його було заарештовано й ув'язнено на три місяці. Після цього він деякий час не міг знайти роботу.

З 1908 р. Сірополко живе в Москві і працює у редакціях журналів «Народний учитель», «Для народного учителя», «Педагогический листок», «Украинская жизнь», а пізніше - завідділом народної освіти губернської земської управи. Як і в студентські роки, бере активну участь у діяльності різних українських товариств. Ідеї, що переповнюють подвизника, відбиваються в публікаціях у освітньо-педагогічних часописах.

У справі просвітництва С.Сірополко великі надії покладав на земства, які в Російській імперії сприяли утворенню народних бібліотек та закладів позашкільної освіти. Свої погляди він узагальнює в праці «Народные библиотеки. Порядок открытия и их организация» (М., 1910). Книга отримала багато позитивних рецензій у пресі, схвально оцінена бібліотечними працівниками.

Для підвищення загальноосвітнього рівня вчителів земства організували фахові бібліотеки, для них склалися навіть друковані каталоги, у підготовці яких брав участь С.Сірополко³. Усвідомивши важливість бібліотекознавства,

він запропонував читати цю дисципліну на учительських семінарах та педагогічних курсах, оскільки в бібліотеках працювали переважно вчителі⁴.

У 1911 р. Московське товариство грамотності делегує його на I Всеросійський бібліотечний з'їзд. Як керівник секції громадських і народних бібліотек він виступив з концептуальною доповіддю «Принципи громадськості в народно-бібліотечній справі». У прийнятій на її підставі резолюції зазначалося: з'їзд визнає необхідним скрізь у неземських губерніях відкривати товариства, що сприяли б влаштуванню бібліотек⁵. Уперше було сформульовано організаційні засади бібліотечного будівництва земськими та міськими органами самоврядування. Положення про необхідність активної участі місцевого населення в роботі бібліотек, введення безоплатного користування ними стали загальним підґрунтям організації бібліотечної справи⁶. З метою її вдосконалення С.Сірополко на Першому загальноземському з'їзді народної освіти (1911) запропонував готувати бібліотечних працівників на короткотермінових курсах, влаштованих губернськими та повітовими земствами⁷.

У наступному році запроваджуються «Нові правила про народні бібліотеки при нижчих навчальних закладах», критично сприйняті працівниками позашкільної освіти. Сірополко вважав, що ці правила перешкоджали земствам впливати на комплектування народних книгозбірень, забороняли їм мати у фондах українські книжки, що негативно відбивалося не лише на бібліотечній справі, а й на освіті в цілому⁸.

З 1912 р. С.Сірополко почав викладати бібліотекознавчі дисципліни в народному університеті ім. Шанявського в Москві. На цей же час припадає його праця «Основные вопросы внешкольного образования», присвячена висвітленню головних організаційних принципів позашкільної освіти - загальнодоступність та планомірність, фінансування земствами й участь населення в її проведенні⁹.

Розмірковуючи над способами вдосконалення організаційної роботи бібліотек, Сірополко сприяв введенню бібліотечної статистики. Так, на Першому загальноземському з'їзді зі статистики народної освіти (1913) він запропонував ввести певні форми звітності для народних бібліотек та читалень і виклав основні групування даних, за якими мала здійснюватися звітність - «Книжкове майно, читачі, бібліотекарі, діяльність бібліотеки, бюджет»¹⁰.

Виступаючи на Першому з'їзді з питань позашкільної освіти та розумних розваг, організованому Харківським товариством грамотності (1915), Сірополко підкреслив, що

права українців на отримання освіти рідною мовою порушувалися серед народів імперії найбільше і наголосив на необхідності поширення в Україні позашкільної освіти рідною мовою¹¹. Пропозицію було схвалено і внесено до резолюції з'їзду.

Про необхідність запровадження шкільної та позашкільної освіти українською мовою С.Сірополко писав у статтях «Украинские книги в народных библиотеках Харьковской губернии», «Народные библиотеки на Полтавщине», «Певний шлях» тощо.

У 1917 р. Київська міська дума обрала Сірополка членом міської управи для керівництва народною освітою. В листопаді він переїздить з Москви до Києва. Як гласний Київської міської думи, експерт народної освіти при Генеральному секретаріаті бере участь у нараді з організації народної освіти в Україні, у роботі з'їзду Всеукраїнської учительської спілки, з'їздах товариства «Просвіта».

Багато уваги Сірополко приділяв формуванню мережі загальнодоступних книгозбірень у Києві. За його ініціативою, Комісія з народної освіти міської управи у квітні 1918 р. визнала за необхідне відкрити безкоштовні бібліотеки-читальні з дитячими відділами на Шулявці, Куренівці та Печерську¹², а також залучити «Просвіту» й представників культурно-освітніх установ до керівництва міськими бібліотеками-читальнями¹³.

С.Сірополко брав активну участь у роботі Бібліотечно-архівного відділу Міністерства народної освіти, який формував державну політику в галузі бібліотечного будівництва. У розробленій ним до 1-го Всеукраїнського з'їзду бібліотекарів програмі були накреслені головні напрями бібліотечної політики молодій державі - заснування Національної бібліотеки та Книжкової палати, розвиток і впорядкування бібліотечної мережі, залучення читачів до керівництва бібліотеками, надання доступу до іноземної літератури, розширення прав бібліотек при їх комплектуванні, запровадження класифікації при розстановці фонду, вироблення та застосування фахової термінології. Особлива увага приділялася правовому й матеріальному стану бібліотекаря, фаховій підготовці, а також утворенню об'єднань, спілок, проведенню з'їздів, що сприяло б запровадженню демократичних засад у бібліотечній справі. Програма відповідала загальноєвропейському процесу, будівництву національної позашкільної освіти.

У цей же час на сторінках журналів «Книгарь» та «Вільна українська школа» С.Сірополко в статтях і рецензіях з проблем шкільної та позашкільної освіти не оминає бібліотекознавство та школознавство.

Коли Директорія УНР під наступом більшовиків змушена була переїхати до Кам'янця-Подільського (липень 1919 р.), С.Сірополко став радником Міністерства народної освіти й одночасно директором бібліотеки Кам'янця-Подільського державного українського університету, його викладачем. Бібліотека за вкрай короткий термін її існування завдяки діяльності керівника стала однією з кращих книгозбірень періоду української революції. Тут діяло очолюване директором бібліотечне товариство. У січні 1920 р. з ініціативи С.Сірополка стали укладати «Хроніку поточної праці бібліотеки Кам'янця-Подільського державного українського університету», яка є цінним джерелом для вивчення історії книгозбірень¹⁴.

Учений продовжує вивчати проблеми національної позашкільної освіти: розробляє інструкцію для бібліотекарів¹⁵, укладає «Взірцевий каталог шкільної та народної бібліоте-

ки» (К., 1918), зазначивши в передмові, що каталоги мають відповідати духовним запитам тих читачів, яких обслуговує бібліотека. Доопрацьовує своє дослідження про народні бібліотеки і видає перший практичний poradник для бібліотекарів України¹⁶. Додатки до видання (форми звіту про діяльність бібліотеки, правила користування, інструкція для бібліотекарів) створювали можливості для аналізу роботи книгозбірень.

Частина інтелігенції, що переїхала до Кам'янця-Подільського, утворила товариство «Зірка», яке мало випускати дитячу літературу і журнали. До його складу ввійшли Л.Пілецький, С.Русова, Л.Старицька-Черняхівська, М.Плевако, С.Сірополко (відповідальний редактор). Було випущено одне число журналу «Ранок» та збірка оповідань¹⁷.

Після поразки української революції С.Сірополко змушений був покинути рідну землю. У Тарнові, місці осідку Українського уряду в екзилі, він виконував обов'язки товариша міністра народної освіти. Активно працював сам та об'єднував свідомих своєї справи культурно-освітніх діячів. Особливо дбав про отримання освіти рідною мовою: організовував шкільну справу в військових частинах. За його ініціативою та безпосередньою участю в м. Ченстохові (Польща) було створено українську гімназію, а пізніше - український народний мандрівний університет.

У квітні 1921 р. в Тарнові було засноване товариство «Освіта», яке продовжувало діяльність ліквідованої культурно-освітньої комісії Тарновської філії «Товариства допомоги збігцям з України». С.Сірополко як голова осередку докладав багато зусиль до організації його бібліотеки¹⁸.

Сірополко бере активну участь в організації шевченківських свят, влаштовуваних українською еміграцією в Тарнові у березні 1922 та 1923 рр. Він - голова Громадського комітету зі святкування п'ятої річниці проголошення самостійної Української держави.

У 1924 р. товариство «Просвіта» у Львові коштом фонду «Учітєся, брати мої» видає одну з ґрунтовних праць Сірополка «Короткий курс бібліотекознавства. Історія. Теорія та практика бібліотечної справи». В основу книги покладено лекції, прочитані автором у Київському Фребелівському інституті та на різних бібліотекарських курсах у 1917-1918 рр. У ній подавалися найважливіші відомості з історії бібліотечної справи світу та України, організації й техніки роботи бібліотек, їх комплектування, бібліотечної статистики, висвітлювалися особливості бібліотечної професії, простежувався розвиток бібліотекознавчої лексики та термінології. Бібліотекознавство, з погляду автора, це суспільна наука, яка послуговується тими ж методами, що й історія, право, економіка. Праця стала, власне, першим українським підручником з бібліотекознавства, що було підставою для обрання його Почесним членом товариства «Просвіта» у Львові.

На еміграції С.Сірополко не втрачав духовної єдності з Батьківщиною, ретельно опрацьовував потрібні йому за фахом українські друки, відзначаючи найвагоміші з них рецензіями. Його праці з проблем шкільної і позашкільної освіти цього періоду значною мірою збагатили українську наукову думку.

У березні 1925 р. Сірополко з Тарнова переїздить до Праги, де, як політичний емігрант, змушений був погодитися на посаду професора кафедри позашкільної освіти Російського педагогічного інституту ім. Я.А.Коменського. Цей вчинок його соратники сприйняли неоднозначно. Але він не тільки не відійшов від української справи, а своєю науковою, педагогічною і громадською діяльністю сприяв її

активізації. Так, він стає професором Української господарської академії в Подєбрадах, професором Українського педагогічного інституту ім. М. Драгоманова, викладаючи позашкільну освіту, бібліотекознавство та школознавство, редагує український відділ щомісячника слов'янської бібліографії «Славянская книга».

Працький період до початку другої світової війни був досить плідним для науковця. Створено кілька курсів лекцій з шкільництва та позашкільної освіти, десятки статей з цієї проблематики було надруковано в українських часописах, календарях, зокрема: «Шлях виховання і навчання», «Українська школа», «Просвіта», «Народна «Просвіта», «Книжка» (Станіславів), «Книголюб» (Прага) та ін. Публіцистичні статті виходили в журналах «Тризуб» (Париж), «Життя і знання» та «Нова Хата» (Львів) тощо.

С. Сірополко написав ряд нарисів про визначних діячів освіти й культури - І. Стешенка, П. Холодного, М. Драгоманова, С. Петлюру та ін. Аналізуючи видавничий доробок Ш. Фіоля, він дійшов висновку, що «українці хронологічно є другий після чехів слов'янський нарід, що мав для своїх потреб друковану слов'янську книгу»¹⁹.

На сторінках чехословацьких бібліологічних та педагогічних видань «Časopis Československých knihovníků», «Slovanska knihovněda», «Bibliofil», «Česka osvěta», «Nove školy», «Vestník pedagogický» та ін. друкувалися численні статті С. Сірополка про шкільну та позашкільну освіту, чеських освітніх діячів О. Каднера, Л. Жівного, друкаря Ю. Мелянтрика, президента Чехословачкиї Т. Маґарика. Редаційну колегію книгознавчого часопису «Československá společnost knihovněda» було вирішено створити з представників усіх слов'янських національностей. Від українців обрали С. Сірополка.

Важливим напрямом наукової діяльності подвижника було вивчення українського радянського книжкового руху та бібліології. Аналіз даних про склад фонду публічних бібліотек за мовами у 1928 р. показав, що українізація бібліотек не досягла навіть того розвитку, при якому відсоткові українського книжкового фонду дорівнював би також відсоток російських книжок. У цілому бібліотечна справа, на думку С. Сірополка, додержувалась невластивого їй напряму через підпорядкування загальної освіти «політосвіті»²⁰. Він високо оцінював діяльність Українського наукового інституту книгознавства та його періодичного органу - журналу «Бібліологічні вісті», на сторінках якого було вміщено кілька його інформацій²¹. Підтримував наукові контакти з директором УНІК Ю. Меженком, а також співробітником інституту Я. Стешенком, допомагаючи укладати репертуар української книги²².

Поза межами України українську книгу вивчало в 1927-1931 рр. організоване й очолюване Сірополком Українське товариство прихильників книги у Празі. Журнал товариства «Книголюб», редагований ним, був носієм прогресивної української бібліології.

Очолював учений й інші об'єднання та угруповання (Українське педагогічне товариство в Празі; Союз українських журналістів і письменників на чужині. Комітет допомоги голодним в Україні), входив до організаційного комітету по вшануванню пам'яті С. Петлюри, був членом Гуртка приятелів українського пласту в Празі (1931), який сприяв згуртуванню дітей українських родин і організації для них розваг та національного виховання, був Почесним членом львівських товариств «Просвіта» та «Взаємна поміч українського учительства», НТШ.

Прагнення поширювати наукові знання спонукає Сірополка до виступів з доповідями на міжнародних з'їздах і конференціях: у 1926 р. в Празі на 1-му Українському науковому та Міжнародному бібліотечному з'їздах, у 1929 - на Міжнародній конференції «Через школу - до миру» (Прага), на з'їзді «Просвіти» (Львів), на Слов'янському філологічному з'їзді. Під час 2-го Українського наукового з'їзду в Празі (березень 1934 р.) С. Сірополко очолив Виставково-бібліографічну підкомісію, яка організувала багату виставку з видавничої продукції української еміграції. На з'їзді він виступив із доповідями «Праця української еміграції в галузі педагогіки» та «Українська бібліографія на еміграції за останні десять років»²³.

С. Сірополко належав до фундаторів «Товариства «Музей визвольної боротьби України» у Празі», був багатолітнім членом управи й секретарем. У червні 1939 р. на відкритті музею виступив із доповіддю «Історія Товариства «Музей визвольної боротьби України» у Празі»²⁴, згодом клопотався про перевезення до цієї установи музейно-архівних матеріалів колишніх українських державних установ, книгозбірень, українських організацій і приватних осіб (проф. В. Біднова, О. Лотоцького)²⁵.

Важливим результатом його дослідницької праці стала ґрунтовна монографія «Народня освіта на Советській Україні» (Варшава, 1934). Він підкреслював, що інтереси української культури висувають потребу в «признанні української мови як єдинодержавної та дерусифікації школи і освіти». Йшлося і про необхідність забезпечення вільного розвитку духовної культури національних меншин України.

Продовжуючи дослідження українських освітніх процесів, С. Сірополко написав «Історію освіти на Україні» (Львів, 1937), яка стала першою узагальнюючою роботою з цієї проблематики і належить до кращих надбань вітчизняної наукової думки. Після встановлення у 1939 р. радянської влади на західних українських землях майже весь її наклад було знищено.

На час наукової діяльності С. Сірополка історія культури, куди входила й історія освіти, вже виділилася з історіософії та історії філософії в окремий предмет дослідження. Вже було написано не лише історію деяких національних культур, а й праці з історії світової культури. Як і класики української історико-філологічної науки - М. Драгоманов, І. Франко, М. Грушевський - С. Сірополко розглядає українську освіту в усьому її історичному обсязі, починаючи від дохристиянських часів. Тобто, освіта Київської Русі для нього, безсумнівно, є культурою українського народу. І цей принциповий погляд, і субстантивна окремість української культури щодо російської, на його думку, не потребують спеціального демонстративного підтвердження, а впливають з об'єктивних історичних фактів, що й стають предметом аналізу.

Послідовно обґрунтовуючи саме уявлення про українську освіту як цілком окрему, а не периферійну частину російської, автор наголошує на відмінності та тих історичних обставинах, що гальмували її розвиток. Загальна характеристика освітньої справи в дослідженнях С. Сірополка є оригінальною і має неперехідне значення в процесі переосмислення змісту й методів сучасної освіти. Він позитивно оцінює ідеї єдиної української школи, закону про державну українську мову, концепцію національної позашкільної освіти, які активно розроблялися в період недовготривалої української державності (1917-1921). У ті роки С. Сірополко і сам чимало зробив для формування та розвитку системи

позашкільної освіти. Головне її завдання бачив у створенні можливості для гармонійного культурного розвитку людини. Забезпечуючи ширшу освіту, ніж шкільна, позашкільна освіта засновується в державі для підвищення її продуктивних сил і виховання свідомих особистостей. Головною ланкою в цій системі мають бути бібліотеки, оскільки саме вони здійснюють поширення книжок, читання яких є однією з найпростіших форм освіти. С.Сірополко підкреслював: завдання бібліотеки - не тільки задовольняти вже існуючі потреби в знаннях, а й спонукати людськість до розвитку потреби в самоосвіті. Утворення розгалуженої мережі державних, громадських, стаціонарних і мандрівних бібліотек розглядалося вченим як гарантія для того, щоб навчити людей користуватися книжкою. «Книжка тоді має вартість, коли вміти її читати і для навчання сьому мусять однаково працювати вчителі по школах і бібліотекарі», - зауважував він. А в бібліотекарі мають іти люди свідомі, високоосвічені, які могли б зробити книгу справжнім джерелом освіти.

С.Сірополку завжди була притаманна продумана форма подачі досліджуваного матеріалу. Посилаючись на джерела, він вводить читача в курс різних поглядів учених на те чи інше спірне поняття, аналізує варіанти оцінок, зважаючи на всі можливі заперечення або сумніви, дає власну оцінку різних поглядів і висновків. Цей повчальний момент свідчить про енергію наукового критицизму, критерій наукової достовірності й доказовості - традиція безсторонності й коректності «старої» української науки, її незалежності від скороминущих настроїв спільноти.

З приходом радянської армії до Праги (травень 1945 р.) почалися переслідування української еміграції, зокрема були заарештовані колишній посол УНР у Празі М.Славінський, доктор правничих наук О.Гайманівський, бібліограф М.Зленко та ін. Сірополко з родиною мешкав тоді в будинку професора педагогіки й психології чеського Карлового університету Пшигоди, який був одружений з американкою англійського походження Мелісою Кларц. Після серії арештів

емігрантів господар звелів написати великими літерами на своєму будинку - «Американський дім». Як вважала донька вченого професор Олександра Сірополко, це їх врятувало. Степана Онисимовича багато разів викликали в комендатуру, але не заарештували, а тільки відібрали пенсію, і до смерті він залишився без власних засобів на існування.

В останні роки життя учений, попри всі незгоди, зосереджується над завершенням рукопису другого видання своєї фундаментальної праці «Історія освіти на Україні», текст якого зберігається в Особистому фонді С.Сірополка (№4433) Центрального державного архіву вищих органів влади й управління України. Автор доопрацював і поглибив зміст, доповнив розділами про історію освіти Галиччини, Буковини, Закарпаття. Отже, маємо єдину цілісну концепцію історії української освіти від дохристиянських часів до 20-х років ХХ ст.

У передмові читаємо: «Не маючи надії діждатися ще за свого життя виходу у світ нового видання наймилішої мені своєї праці, залишаю власноручний рукопис її для посмертного видання, якщо спадкоємцям пощастить його зреалізувати»²⁶. На жаль, ці сподівання і досі не здійснилися.

С.Сірополко був визначним українським ученим у галузі педагогіки й бібліології. Своім науковим доробком - близько 500 статей, монографій, рецензій, підручників - цей науковець світового рівня сприяв інтеграції української наукової думки в світовий інформаційний простір.

Досить слушні й тепер думки Сірополка щодо особливої ваги в пробудженні національної свідомості українського народу та в розвитку його культури, народної освіти, дошкільного виховання, шкіл, а також системи позашкільної освіти - українських книгозбірень, книгарень, музеїв, театрів, хорів. Національна освіта, з погляду вченого, є найголовнішим чинником культури народу та її поступу. Він був просвітителем народного духу, який створював гуманістичний потенціал нації.

¹ Архів родини С.Сірополка.

² *Сірополко С.* Отчет о командировке на Курскую выставку по народному образованию. - Тула, 1902. - С.9.

³ Учительские библиотеки. - М., 1912. - 16 с.

⁴ *Сірополко С.* Очередные задачи в народно-библиотечном деле // Для народного учителя. - 1910. - Кн. XVII. - С. 27.

⁵ *Его же.* Внешкольное образование: Сб. статей. - М., 1912. - С. 102.

⁶ *Его же.* Секция общественных и народных библиотек I-го Всероссийского съезда по библиотечному делу // Педагогический листок. - 1911. - Кн. 8. - С. 666.

⁷ *Его же.* О подготовке библиотечного персонала // Первый общеземский съезд по народному образованию. - М., 1912. - Т.2. - С. 38.

⁸ *Сірополко С.* Нові правила про народні бібліотеки // Світло. - 1912. - №4. - С. 59-61.

⁹ *Сірополко С.* Основные вопросы внешкольного образования. - М., 1913. - С.63.

¹⁰ *Его же.* Основные группировки данных о народных библиотеках // Первый общеземский съезд по статистике народного образования. - Х., 1913. - С. 431.

¹¹ Украинский момент на харьковском съезде по организации разумных развлечений: От нашего корреспондента // Укр. жизнь. - 1915. - №7. - С. 81.

¹² Архів м. Києва, ф.163, оп.21, спр. 555, арк. 3.

¹³ Там само, арк. 4.

¹⁴ *Ківшар Т.* Український книжковий рух як історичне явище. - К.: Логос, 1996. - С. 148, 149.

¹⁵ *Сірополко С.* Інструкція для бібліотекарів // Порадник діячам позашкільної освіти. - К., 1918. - С. 37-42.

¹⁶ *Його ж.* Народні бібліотеки: Організація та техніка бібліотечного діла. - Кам'янець-Подільський, 1919. - 22 с.

¹⁷ *Його ж.* Видавниче товариство «Зірка» в Кам'янці (Спогади) // Книголюб. - 1927. - Кн. II.

¹⁸ Центральный державный архив органов власти та управління (ЦДАВО) України, ф. 4415, оп. 1, од. зб. 3, арк. 4,7.

¹⁹ *Сірополко С.* Швайпольт Фіоль - перший друкар слов'янських кирилівських книг. - Краків; Львів, 1943. - С.5.

²⁰ *Його ж.* Бібліотечна справа на Сов. Україні за останнє 10-ліття // Літ.-наук. вістн. - 1928. - Ч.5. - С. 34.

²¹ *Його ж.* «Прорив» на книгознавчому фронті Сов. України // Книголюб. - 1931. - Ч. 3-4.

²² *Ківшар Т.* Листи Ярослава Стешенка до Степана Сірополка // Київ. старовина. - 1996. - №4/5. - С. 82-92.

²³ *Сірополко С.* Праця української еміграції в галузі педагогіки // 2-й Український науковий з'їзд у Празі. - Прага, 1934. - С. 62-63; *Його ж.* Українська бібліографія на еміграції за останні десяти років // Там само. - С. 93-94.

²⁴ ЦДАВО України, ф. 4026, оп. 1, од. зб. 4, арк. 78.

²⁵ Там само, арк. 80.

²⁶ Там само, ф. 4433, оп. 1, од. зб. 30.